

การจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ
ของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
Communication Network Management of Dhamma to Heart
by Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan

พระครูปลัดธีรวัฒน์ (องอาจ นาคูณ)¹ จิติพัฒน์ เอี่ยมนิรันดร์² และ หัสพร ทองแดง³
Phrakhrupaladtheerawat (Ongart Nakoon)¹, Titipat Iamnirun²,
and Hassaporn Thongdeang³

Received : April 2, 2022; Revised : May 17, 2022; Accepted : May 18, 2022

บทคัดย่อ (Abstract)

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) รูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสาร 2) การบำรุงรักษาเครือข่ายการสื่อสาร 3) แนวทางการพัฒนาเครือข่ายการสื่อสาร และ 4) ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร โดย การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสนทนากลุ่ม เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยเป็นแบบสัมภาษณ์เชิงลึก เลือกผู้ให้ข้อมูลหลักแบบเจาะจงจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ รวมทั้งสิ้น 27 คน โดยทำการสัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 7 คน ได้แก่ 1) พระที่เป็นฝ่ายบริหารของวัด จำนวน 2 รูป 2) พระที่อยู่ในเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ จำนวน 5 รูป และทำการสนทนากลุ่ม จำนวน 20 คน ได้แก่ 1) พุทธศาสนิกชนในเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผู้ซึ่งทำวัตรสวดมนต์แปลเป็นประจำ จำนวน 10 คน 2) สมาชิกเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผู้ซึ่งอยู่ในกลุ่มไลน์ “วัดระฆังโฆสิตาราม ครอบครัวยุทธธรรมะสู่ดวงใจ” จำนวน 10 คน และวิเคราะห์ข้อมูลโดยการสร้างข้อสรุป

¹⁻³หลักสูตรนิเทศศาสตรมหาบัณฑิต (นวัตกรรมการสื่อสารทางการเมืองและการปกครองท้องถิ่น) สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช; Master of Communication Arts (Communication Innovation for Political and Local Administration), School of Communication Arts, Sukhothai Thammathirat Open University, Thailand; e-mail : dhamma2heart@gmail.com

ผลการวิจัย พบว่า 1) รูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสารของโครงการธรรมะสู่ดวงใจของ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารเป็นเครือข่ายเชิงประเด็นกิจกรรม ได้แก่ การสวดมนต์ การบรรพชา สามเณร ภาคฤดูร้อน เป็นปัจจัยหลักในการรวมกลุ่มองค์การ ซึ่งสมาชิกของเครือข่ายในโครงการ ธรรมะสู่ดวงใจเป็นลักษณะรูปแบบเครือข่ายใกล้ชิด 2) การธำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ ดวงใจดำเนินการผ่านกิจกรรมอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งปี โดยทุกกิจกรรมที่ดำเนินการมุ่งเน้นการรักษา สัมพันธภาพที่ดีระหว่างสมาชิกเครือข่าย มีกลไกสร้างระบบจูงใจอย่างต่อเนื่องผ่านกิจกรรม การ สร้างบรรยากาศให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นเหมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน มีการสนับสนุนอย่างเพียงพอ จากผู้มีจิตศรัทธาร่วมเป็นเจ้าของพร้อมบริจาค และมีการให้ความช่วยเหลือและแก้ปัญหาให้กับ สมาชิกในเครือข่าย รวมทั้งมีการสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง 3) แนวทางการพัฒนาเครือข่ายการ สื่อสาร การสื่อสารของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารโดยมุ่งเน้นที่การพัฒนาการสื่อสารซึ่งมีกอง งานเผยแผ่ธรรมะสู่ดวงใจทำหน้าที่ที่รับผิดชอบในการเป็นแกนกลางที่ทำให้เครือข่ายสามารถ เชื่อมโยงกันได้ โดยใช้การสื่อสารแบบหลายช่องทางผ่าน “สื่อใหม่” เพื่อทำให้เกิดการเสวนา และ การแลกเปลี่ยนความรู้ได้ตลอดเวลาผ่านสื่อใหม่ ได้แก่ กลุ่มไลน์วัดระฆังโฆสิตารามครอบครัวบุญ “ธรรมะสู่ดวงใจ” เฟซบุ๊กธรรมะสู่ดวงใจ เฟซบุ๊กกองงานเผยแผ่ธรรมะสู่ดวงใจ เฟซบุ๊กวัดระฆังโฆสิ ตาราม เว็บไซต์ <http://www.watrakang.com> เป็นต้น โดยมุ่งเน้นให้เกิดการประชาสัมพันธ์ให้ สมาชิกเข้าร่วมกิจกรรมในโอกาสต่างๆ และ 4) ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการ สื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้แก่ การระบาดของโรคโควิด 19 ทำให้ สมาชิกมาร่วมงานได้ในจำนวนที่จำกัด การจัดกิจกรรมที่มีระยะเวลาที่สถานการณ์บ้านเมืองกำหนด บางกิจกรรมต้องงด และสมาชิกในเครือข่ายมีความคิดเห็นการจัดกิจกรรมในการสื่อสารที่ไม่ตรงกัน แต่สมาชิกมีการปรับตัวเข้าหากันได้

คำสำคัญ (Keywords) : การจัดการเครือข่ายการสื่อสาร, ธรรมะสู่ดวงใจ, วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

Abstract

The objectives of this research were to study 1) patterns of managing Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan's Dhamma to Heart communication network; 2) maintenance of the communication network; 3) approaches for developing the communication network; and 4) problems that people at Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan experienced with management of the Dhamma to Heart communication network. This was a qualitative research based on in-depth

interviews and a focus group discussion. The research tool was an in-depth interview form. The 27 key informants were purposively selected from among people involved with the process of creating the Dhamma to Heart communication network. Seven of them were interviewed, comprising 1) two monks with administrative positions and 2) 5 monks in the Dhamma to Heart communication network; while 20 informants participated in the focus group discussion, comprising 1) 10 Buddhist lay people in the Dhamma to Heart communication network who regularly undertook observance of the precepts and 2) 10 members of the Dhamma to Heart communication network who were members of the “Merit-making family of Dhamma to Heart by Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan” group on the Line application. The data were analyzed deductively.

The results showed that 1) Communication network management - Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan’s Dhamma to Heart project is an issue-based and activity-based network with the main activities being praying and novice ordination during the summer vacation at the end of the school year. These are the major factors for organizational cohesion. The Dhamma to Heart network can be characterized as a close-knit network. 2) Network maintenance – The network operates continuously with activities throughout the year. Every activity emphasizes maintaining and strengthening good relationships among the network members. There are mechanisms that are systematically used to continuously create incentives for members to participate in activities. An atmosphere of warmth is fostered so that members feel they are all one big family. Pious donors offer support by hosting activities and making donations. Members can access help from within the network for solving any problems they may have. The network’s activities help continuously build up a new generation of leaders. 3) Approaches for development - Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan aims to develop its communication through the Dhamma to Heart dissemination work division that is the central core in charge of keeping network members connected. Many communication channels are utilized, especially “new media” that are conducive

to promoting ongoing discussion and knowledge exchange. The new media that are used include the “Merit-making family of Dhamma to Heart by Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan” group on the Line application, the Dhamma to Heart Facebook group, the Dhamma to Heart dissemination work division’s Facebook group, the Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan Facebook page, and the <http://www.watrakang.com> website. These are all used to spread public relations messages and encourage people to join in the activities. 4) Problems encountered include the COVID-19 pandemic, which meant that only limited numbers of members could join in activities, and some of the activities had to be curtailed or cancelled altogether due to the public health mandates at the time. Another difficulty was that some members had misunderstandings in the communications about activities, but they were mostly able to straighten them out and resolve those difficulties.

Keywords : Communication network management, Dhamma to Heart, Wat Rakhang Khositaram Woramahawihan

บทนำ (Introduction)

การเผยแผ่พระพุทธศาสนา ถือเป็นพันธกิจหนึ่งของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ซึ่งเป็นการการสอน การอบรม การแสดงธรรม การปาฐกถาธรรม และการเขียนตำรา และการปฏิบัติธรรม โดยเผยแผ่ผ่านสื่อต่างๆ ดังนั้นจึงมีการจัดโครงการบรรพชาสามเณร อุปสมบท “ธรรมะสู่ดวงใจ” ที่มีใช่เป็นเพียงแค่การบรรพชาอุปสมบทตามประเพณี แต่การบรรพชาอุปสมบทเป็นธรรมเนียมประเพณีอันดีงามที่พุทธศาสนิกชน ได้นำกุศลบุตรมาบรรพชาเป็นสามเณร และมาอุปสมบทขอพระเพื่อเข้าสู่ร่มผ้ากาสาวพัสตร์ ตอบแทนบุญคุณค่าน้ำนมของบิดามารดา ได้รับการอบรมสั่งสอนให้เป็นคนที่มีจิตใจดีงามรู้จักบาปบุญคุณโทษ รวมทั้งมีการจัดกิจกรรมณรงค์ให้ประชาชนมาสวดมนต์ทำวัตรเย็นแปล ประจำวันอาทิตย์อย่างต่อเนื่องเป็นปีที่ 10 ณ พระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม โดยกำหนดเริ่มเวลา 18.00 – 20.00 น. เป็นต้นไป โดยรับฟังพระธรรมเทศนา 1 กัณฑ์ นอกจากนี้ยังมีการจัดทำ “หนังสือสวดมนต์สามัญประจำบ้าน” เพื่อแจกให้กับประชาชนที่สนใจนำไปสวดมนต์ได้ในทุกสถานที่และทุกช่วงเวลาที่เหมาะสม เนื่องจากการสวดมนต์ถือเป็นกุศลกรรมอย่างหนึ่ง เพราะเป็นการสวดหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นธรรมะทั้งสิ้นนอกจากนี้ ในขณะที่

สวดนั้นเป็นการทำความดีทั้งทางกาย (กิริยาที่กำลังสวดมนต์) ทางวาจา (การสวด) และทางใจ (ต้องมีสมาธิต่อบทสวดมนต์) ยิ่งถ้าเป็นการสวดมนต์แปลที่ทำได้ปัญญาด้วยก็ยิ่งเป็นมหากุศล เพราะจะส่งผลให้รู้จักนำธรรมะมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน จะสังเกตได้ว่าปัจจุบันเครือข่ายธรรมะผู้ดวงใจใช้สื่อในการสื่อสารประชาสัมพันธ์ ได้แก่ การจัดกิจกรรมธรรมะให้ประชาชนมาสวดมนต์ทำวัตรเย็นแปล หรือการจัดทำหนังสือสวดมนต์เพื่อแจกให้กับประชาชนที่สนใจนำไปสวดมนต์ได้ในทุกสถานที่และทุกช่วงเวลาที่เหมาะสม ซึ่งจัดเป็นสื่อแบบดั้งเดิมเนื่องจากเป็นสื่อที่มีมาก่อนและเป็นสื่อที่เข้าถึงประชาชนในเครือข่ายโดยใช้ความผูกพันของผู้คนกับสื่อเก่าที่ยังคงมีอยู่

ในปัจจุบันท่ามกลางสถานการณ์ COVID-19 ที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพร่างกายและจิตใจเป็นอย่างมาก ประชาชนทุกคนกำลังเผชิญกับความท้าทายและปัญหาหลายๆ อย่างรุนแรง เช่น การติดเชื้อของคนที่รอบคอบรัว ปัญหาเรื่องตงงาน ปัญหาเรื่องปากท้อง การกลัวติดโควิด เหล่านี้สามารถสร้างความเครียดให้บุคคลได้อย่างท่วมท้น และทำให้เกิดอารมณ์รุนแรงในผู้ใหญ่และเด็ก การสวดมนต์จึงมีส่วนในการช่วยบำบัดรักษาอาการเครียดจากสภาวะการณดังกล่าว เพราะเป็นพิธีกรรมที่มีในทุกศาสนา เวลาที่สวดมนต์จะรู้สึกผ่อนคลาย สงบ มีสมาธิ เพราะใจจดจ่ออยู่กับบทสวดซึ่งมักจะเป็นคำที่มีความหมายดี ๆ เป็นคำสอนที่ให้ข้อคิดกับชีวิต หรือก่อให้เกิดความศรัทธาในศาสนา เป็นการน้อมนำจิตใจให้ยึดเหนี่ยวกับสิ่งที่เป็นมงคล การสวดมนต์จึงมักจะถูกนำมาใช้ในการเยียวยาผู้ป่วยด้วย ไม่ว่าจะให้ผู้ป่วยสวดมนต์เอง หรือจะสวดให้ผู้ป่วยฟัง ซึ่งส่วนใหญ่มักจะสวดออกเสียงดังๆ ให้ได้ยินกันชัดๆ เพื่อช่วยให้เกิดสมาธิได้ดี เมื่อมีสมาธิจิตใจก็สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ลดความกลัว ความวิตกกังวลต่างๆ ช่วยให้มีกำลังใจที่จะต่อสู้กับโรคร้ายที่รุมเร้าได้

ประกอบกับสังคมปัจจุบันเป็นสังคมแห่งเทคโนโลยีสารสนเทศ การพัฒนาประเทศถูกขับเคลื่อนด้วยเทคโนโลยีและนวัตกรรม ทำให้สังคมมีความสลับซับซ้อนผู้คนให้ความสนใจอยู่กับวัตถุณิยมที่เป็นนวัตกรรมใหม่ ๆ จึงเป็นเหตุให้เกิดการละเลยทางด้านการศึกษาจิตใจ เช่น การฟังธรรมะ การสวดมนต์แปล ทำให้คุณค่าและคุณธรรมที่ติงามทางจิตใจลดน้อยลงไป การเผยแผ่พุทธศาสนาผ่านเครือข่ายการสื่อสารจึงต้องปรับเปลี่ยนประยุกต์รูปแบบให้เป็นรูปแบบใหม่ที่ทันสมัยโดยใช้สื่อใหม่ผ่านระบบอินเทอร์เน็ต ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมุ่งสนใจที่จะศึกษาเกี่ยวกับการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะผู้ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารโดยทำการศึกษาในประเด็นกระบวนการสื่อสารเพื่อสร้างและดำรงอยู่ของเครือข่ายธรรมะผู้ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตาราม เพื่อที่จะได้ศึกษาถึงรูปแบบการจัดการเครือข่าย การธำรงรักษาเครือข่าย แนวทางการจัดการเครือข่าย ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการสื่อสาร และสื่อทั้งที่เป็นสื่อดั้งเดิมและสื่อใหม่ที่ใช้เพื่อสื่อสารเพื่อสร้างเครือข่ายไปยังประชาชนที่อาศัยอยู่ในชุมชนบริเวณใกล้เคียง และผู้สนใจทั่วไปได้ทราบและมา

เข้าร่วมสวดมนต์ทำวัตรเย็นแปล ซึ่งมีการจัดขึ้นเป็นประจำทุกวันอาทิตย์เพื่อนำผลการศึกษามาใช้ในการปรับปรุงรูปแบบและสื่อที่ใช้ในการสร้างเครือข่ายเพื่อให้ประชาชนได้มาเข้าร่วมการสวดมนต์ฯ ต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย (Research Objectives)

1. เพื่อศึกษารูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
2. เพื่อศึกษาการดำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
3. เพื่อศึกษาแนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
4. เพื่อศึกษาปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วิธีดำเนินการวิจัย (Research Methods)

การวิจัยเรื่อง “การจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร” เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

1) **ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants)** โดยเลือกเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) จากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างเครือข่ายการสื่อสารรวม 27 คน ได้แก่ (1) พระที่เป็นฝ่ายบริหารของวัด จำนวน 2 รูป (2) พระที่อยู่ในเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ จำนวน 5 รูป (3) พุทธศาสนิกชนในเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผู้ซึ่งทำวัตรสวดมนต์แปลเป็นประจำ จำนวน 10 คน และ(4) สมาชิกเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผู้ซึ่งอยู่ในกลุ่มไลน์ “วัดระฆัง-โฆสิตาราม ครอบครัวบุญ ธรรมะสู่ดวงใจ” จำนวน 10 คน รวมจำนวนทั้งสิ้น 27 คน

2) **เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย** เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยโดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึกแบบมีโครงสร้าง (Structure Interview) ในประเด็นรูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ การดำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ แนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ปัญหาและอุปสรรคในการสื่อสารให้พุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจ

3) การเก็บรวบรวมข้อมูล ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-Depth Interview) โดยผู้วิจัยจะตั้งคำถามที่มุ่งให้ได้คำตอบตรงกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยให้มากที่สุด เพื่อรวบรวมการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร และการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับจัดการเครือข่ายการสื่อสารเพื่อให้นักศึกษาวิจัยมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยผู้ศึกษาใช้ข้อมูลจากการวิจัยเอกสารนี้เป็นแนวทางของการวิเคราะห์ และตีความร่วมกับข้อมูลที่ได้รับจากการสัมภาษณ์เจาะลึก

4) การวิเคราะห์ข้อมูล การศึกษาการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้ใช้การวิเคราะห์เชิงคุณภาพ โดยการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์จะนำไปพร้อมกับการเก็บข้อมูล โดยในแต่ละครั้งที่เก็บข้อมูลผู้วิจัยจะจดบันทึก ถอดเทปบันทึกเสียงมาจัดแยกประเด็นต่าง ๆ ให้ครบถ้วนสมบูรณ์ และทำการวิเคราะห์โดยการสร้างข้อสรุปต่อไป

ผลการวิจัย (Research Results)

การวิจัยเรื่อง “การจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร” ผู้วิจัยนำเสนอผลการวิจัย ดังนี้

1) รูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร มีลักษณะเครือข่ายการสื่อสารในรูปแบบเครือข่ายเชิงประเด็นกิจกรรม เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่ใช้ประเด็นกิจกรรมจากโครงการธรรมะสู่ดวงใจ เช่น การสวดมนต์ การบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน เป็นปัจจัยหลักในการรวมกลุ่มองค์การ ซึ่งสมาชิกของเครือข่ายในโครงการธรรมะสู่ดวงใจเป็นลักษณะเครือข่ายใกล้ชิด เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่ดำเนินงานในกิจกรรมที่เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน ช่วยเหลือและร่วมมือทำกิจกรรมในลักษณะเดียวกัน หรือสนับสนุนส่งเสริมกัน รวมทั้งยังประกอบด้วยสมาชิกที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด เช่น ญาติพี่น้อง เพื่อนสนิท เป็นต้น และยังมีลักษณะที่เป็นเครือข่ายต่างประเภทกัน ซึ่งมีความแตกต่างกันในด้านการประกอบอาชีพ แต่มารวมกันเป็นเครือข่ายเนื่องจากมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน นอกจากนี้โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีการสร้างเครือข่ายการสื่อสารโดยสร้างความความตระหนักในปัญหาและมีการคำนึงถึงประโยชน์ในการเข้าร่วมโครงการเป็นสำคัญ ซึ่งการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกผ่านการการพูดคุย แลกเปลี่ยนความรู้กัน เข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของทางโครงการตลอด เช่น กิจกรรม

สวดมนต์ทำวัตรเย็น การเข้าร่วมปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน งานบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน สมาชิกในเครือข่ายนำบุตรหลานเข้าร่วมบรรพชาตลอดอีกทั้งการเข้าร่วมกิจกรรมในวันสำคัญต่าง ๆ ที่ทางโครงการจัดขึ้น โดยจะมีแกนนำในการสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นการสะดวกในการประสานงานระหว่างสมาชิกในโครงการ ตลอดจนมีการบอกกล่าวแนะนำบุคคลอื่นที่สนใจให้มาเข้าร่วมกิจกรรมและเข้าร่วมเป็นสมาชิก

2) การธำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัตระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัตระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีการธำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผ่านกิจกรรมอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งปี ได้แก่ การแสดงพระธรรมเทศนาเป็นประจำทุกวันพระ การสวดมนต์ทำวัตรแปลในเย็นวันอาทิตย์ การบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน การจัดกิจกรรมในวันสำคัญต่าง ๆ การจัดอบรมคุณธรรมจริยธรรม การจัดค่ายพัฒนาจิตเจริญปัญญา การเป็นสนามสอบธรรมสนามหลวง การจัดค่ายพัฒนาจิตเจริญปัญญา การปฏิบัติธรรมวิปัสสนากรรมฐาน การจัดอบรมเสริมความรู้วิปัสสนากรรมฐานแก่พระนวกะ

กิจกรรมต่าง ๆ เหล่านี้ โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีการรักษาสัมพันธ์ภาพที่ดีระหว่างสมาชิกเครือข่าย โดยสมาชิกที่เข้าร่วมกิจกรรมนั้นมีการดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นอย่างดีมาโดยตลอด ซึ่งในการจัดงานแต่ละครั้งสมาชิกในเครือข่ายมีการแบ่งหน้าที่กันเพื่อช่วยกันจัดงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี มีการติดต่อไปมาหาสู่กันตลอด มีการแลกเปลี่ยนความรู้ แบ่งปันภูมิปัญญาต่าง ๆ ตลอดจนมีการดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา

ในส่วนของ การดำเนินกลไกสร้างระบบจิตใจ โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีสร้างสิ่งจูงใจอย่างต่อเนื่องผ่านกิจกรรม “ทำดีมีรางวัล” รวมทั้งการสร้างบรรยากาศให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นเหมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน สมาชิกในเครือข่ายจึงมีรู้สึกผูกพันและอบอุ่นอยู่ตลอดเวลา ตลอดจนการทำให้เป็นตัวอย่างให้เห็นว่าสมาชิกในเครือข่ายมีชีวิตความเป็นอยู่แตกต่างจากเดิมมากน้อยแค่ไหน เช่น ปัญหาทะเลาะเบาะแว้งในครอบครัวที่ลดลง โดยใช้ร่วมกิจกรรมสวดมนต์ทำวัตร เจริญสติภาวนา ทำให้มีจิตใจที่เข้มแข็งมีสติอยู่ตลอดเวลาซึ่งส่งผลกับการใช้ชีวิตประจำวัน เป็นคนมีเหตุผลมากขึ้น ลดการทะเลาะเบาะแว้ง และทำให้ความทุกข์ในใจเบาบางลงได้ นอกจากนี้เข้าร่วมโครงการ เช่น ทำดีมีรางวัล

ในส่วนของ การจัดหาทรัพยากรสนับสนุนอย่างเพียงพอ โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีการสนับสนุนอย่างเพียงพอจากผู้มีจิตศรัทธาร่วมเป็นเจ้าของร่วมบริจาคอย่างต่อเนื่องสำหรับการจัดกิจกรรมต่าง ๆ

ในส่วนของการใช้ความช่วยเหลือและช่วยแก้ปัญหา โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีการให้ความช่วยเหลือและแก้ปัญหาให้กับสมาชิกในเครือข่ายเป็นอย่างดี เช่น ช่วยจัดบสนับสนุนในการบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อนให้โดยตลอด การมอบปัจจัยช่วยครอบครัวของสมาชิกในเครือข่ายที่เสียชีวิต รวมทั้งสมาชิกในเครือข่ายเข้าร่วมงานด้วยเพื่อเป็นกำลังใจให้สมาชิกในครอบครัวที่เหลือต่อไป รวมทั้งการให้คำปรึกษาแนะนำเวลาที่สมาชิกในเครือข่ายพบปัญหาต่าง ๆ ตามสถานการณ์เฉพาะหน้าที่เกิดขึ้น

และในการสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง พบว่า โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีการสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่องโดยโครงการจะเปิดโอกาสให้กับสมาชิกในเครือข่ายที่เป็นคนรุ่นใหม่ได้แสดงความคิดเห็น และความสามารถของตนเองที่แสดงออกมา เพื่อเป็นการสร้างความเตรียมพร้อมสำหรับการเป็นผู้นำในรุ่นต่อไป

3) แนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีรูปแบบสื่อที่ใช้เพื่อการสร้างเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ประกอบด้วย

- 1) สื่อดั้งเดิม ได้แก่ แผ่นพับ ป้ายประชาสัมพันธ์ สื่อบุคคล(การบอกต่อ) และสื่อกิจกรรม
- 2) สื่อใหม่ ได้แก่ สื่อออนไลน์ เช่น เฟสบุ๊ค หรือไลน์

รูปแบบสื่อดั้งเดิมที่เครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจใช้เพื่อการจัดการเครือข่ายการสื่อสาร การทำความเข้าใจกับสมาชิกในการพบกันผ่านกิจกรรมของสมาชิกเป็นรูปแบบสื่อที่ได้ผลดีในการเข้าถึงสมาชิก สื่ออื่นที่วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารใช้ ได้แก่ ป้ายโฆษณา และการให้สมาชิกที่เป็นบุคคลใกล้ชิดสร้างเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ

แนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร โดยจึงควรมุ่งเน้นที่การพัฒนาการสื่อสารซึ่งเป็นแกนกลางที่ทำให้เครือข่ายสามารถเชื่อมโยงกันได้ การสื่อสารที่มีประสิทธิภาพของเครือข่ายเป็นการสื่อสารแบบหลายช่องทางเชื่อมโยงระหว่างสมาชิก โดยอิสระ คล่องตัว เพื่อเปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันให้มากที่สุด โดยเฉพาะการจัดการเครือข่ายการสื่อสารผ่าน “สื่อใหม่” ที่เกิดจากความก้าวหน้าของการสื่อสารที่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็วกว่าการสื่อสารสองทางในสื่อเก่า ซึ่งทำให้เกิดการเสวนา และการแลกเปลี่ยนความรู้ ได้ตลอดเวลา ลักษณะเช่นนี้ยังทำให้ผู้รับสารมีโอกาสทดสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลข่าวสารได้อีกทั้งยังเอื้อต่อการสร้างชุมชน โดยชุมชนที่เกิดจากสื่อใหม่นั้นจะกลายเป็น เครือข่ายความรู้ที่ไม่มีข้อจำกัดด้านเวลาและสถานที่ จึงช่วยสร้างบรรยากาศที่เหมาะสมสำหรับการจัดการความรู้ ทั้งใน

กระบวนการสร้างความรู้ การแลกเปลี่ยนความรู้ การพัฒนาแนวคิดหรือโครงการใหม่ และการเก็บสะสมความรู้ใหม่ ดังนั้นโครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารจึงควรจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร โดยใช้สื่อใหม่ผ่านสื่อออนไลน์เพิ่มเติมที่นอกเหนือจากที่ได้ดำเนินการไว้แล้ว เช่น ยูทูบ (YouTube) การจัดทำหนังสือ สวดมนต์ในรูปแบบอิเล็กทรอนิกส์ (E-BOOK) อีเมล (E-mail) เว็บไซต์ (Web site) ทวิตเตอร์ (Twitter) อินสตาแกรม (Instagram) ตี๊กต็อก (TIK TOK) เป็นต้น

4) ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารปัญหาอุปสรรคในการสื่อสารด้านรูปแบบการสื่อสาร ได้แก่ การระบาดของโรคโควิด 19 การรวมกลุ่มกันจัดงานต้องงดจัดกิจกรรมที่มีความเสี่ยง หรือเว้นระยะห่างเพื่อความปลอดภัย ทำให้คนมาร่วมงานได้ในจำนวนที่จำกัด รวมทั้งการจัดกิจกรรมบางอย่างจำเป็นต้องใช้รูปแบบการจัดในระบบออนไลน์

ด้านการเมืองการปกครองนั้น การจัดกิจกรรมที่มีระยะเวลาที่สถานการณ์บ้านเมืองกำหนดบางกิจกรรมต้องงดจัด เช่น การสวดมนต์ข้ามคืนเนื่องจากกิจกรรมต้องจัดในช่วงของระยะเวลาเคอร์ฟิว รวมทั้งบางกิจกรรมที่มีหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องมาร่วมด้วย การประสานงานอาจต้องทำในหลายขั้นตอนมากเกินไป ทำให้การดำเนินงานเป็นไปไม่ได้ซ้ำ เนื่องจากจัดกิจกรรมต้องอยู่ภายใต้กฎระเบียบของทางราชการ

ด้านสังคมและวัฒนธรรม เนื่องจากสมาชิกในเครือข่ายมาจากหลายครอบครัวพื้นฐานครอบครัว และหลากหลายอาชีพที่แตกต่างกัน ดังนั้นความคิดเห็นการจัดกิจกรรมในการสื่อสารให้พุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจจึงไม่ตรงกัน แต่สมาชิกในเครือข่ายทุกคนก็มีเป้าหมายเดียวกันและมีการปรับตัวเข้าหากันได้ นอกจากนี้เนื่องจากการระบาดของโรคโควิด 19 ทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ไม่ค่อยเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อหลีกเลี่ยงการติดเชื้อและการแพร่เชื้อของโรคโควิด 19 รวมทั้งการจัดกิจกรรมต้องคำนึงถึงความปลอดภัยของสมาชิกเป็นอันดับแรก ทั้งการสวมหน้ากาก การเว้นระยะห่าง ทำให้การมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างสมาชิกลดลง

ด้านเศรษฐกิจ การจัดกิจกรรมในการสื่อสารให้พุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจในยุคเศรษฐกิจตกต่ำ ส่งผลต่อการจัดหาทรัพยากรสนับสนุนในการทำกิจกรรมลดลง ประกอบกับสมาชิกในเครือข่ายมีการเข้าร่วมกิจกรรมลดลงเนื่องจากการเดินทางเข้าร่วมกิจกรรมต่างก็มีค่าใช้จ่าย สมาชิกบางรายต้องดิ้นรนทำมาหากินเพื่อความอยู่รอด จึงทำให้ไม่ได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมของทางโครงการได้บ่อยนัก

อภิปรายผลการวิจัย (Research Discussion)

จากการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆัง-โฆสิตารามวรมหาวิหาร สามารถอภิปรายผลการศึกษาดังนี้

1) รูปแบบการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร มีลักษณะเครือข่ายการสื่อสาร โดยใช้กิจกรรมจากโครงการธรรมะสู่ดวงใจ ได้แก่ การสวดมนต์ การบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน เป็นปัจจัยหลักในการรวมกลุ่มองค์การ โดยสมาชิกของเครือข่ายในโครงการธรรมะสู่ดวงใจเป็นลักษณะเครือข่ายใกล้ชิด เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่มีลักษณะที่เป็นต่างประเภทอาชีพกัน เช่น ราชการ ธุรกิจส่วนตัว พนักงานบริษัทเอกชน รับจ้างทั่วไป รัฐวิสาหกิจ ค้าขาย และนักเรียน/นักศึกษา แต่มีการดำเนินงานในกิจกรรมที่เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน ช่วยเหลือและร่วมมือทำกิจกรรมในลักษณะเดียวกัน รวมทั้งสมาชิกบางคนยังมีลักษณะที่ประกอบด้วยสมาชิกที่ใกล้ชิด เช่น ญาติพี่น้อง เพื่อนสนิท เป็นต้น สอดคล้องกับแนวคิดของพระมหาสุทิตย์ อากาศโร (อบอุ้น) (2547: 84-90) ที่กล่าวถึง การแบ่งประเภทเครือข่ายเชิงประเด็นกิจกรรม เป็นเครือข่ายที่ใช้ประเด็นกิจกรรม หรือสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นปัจจัยหลักในการรวมกลุ่มองค์การ โดยมองข้ามมิติในเชิงพื้นที่ มุ่งเน้นการจัดการในประเด็นกิจกรรมนั้น ๆ อย่างจริงจัง และพัฒนาให้เกิดความร่วมมือกับภาคอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง และยังสอดคล้องกับแนวคิดของเกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543: 44-48) ที่ได้กล่าวถึงประเภทของเครือข่ายใกล้ชิด ซึ่งเป็นเครือข่ายที่ประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุดได้ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง เครือข่ายรอง เป็นเครือข่ายที่ประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก ได้แก่ ญาติพี่น้อง ที่ห่างออกไป เพื่อนฝูงและคนที่รู้จักคุ้นเคยอื่น ๆ รวมทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดของสนธยา พลศรี (2550: 229-242) ที่ได้กล่าวถึงเครือข่ายประเภทเดียวกัน ซึ่งเป็นเครือข่ายที่สมาชิกประกอบด้วยบุคคล กลุ่มหรือองค์การที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น เครือข่ายสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์จังหวัดต่าง ๆ สมาพันธ์ครูแห่งประเทศไทย สมัชชาคนจนภาคอีสาน สันนิบาตเทศบาลแห่งประเทศไทย ชมรม กำนันผู้ใหญ่บ้านแห่งประเทศไทย เครือข่ายมหาวิทยาลัยราชภัฏภาคใต้ เป็นต้น

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีการสร้างเครือข่ายการสื่อสาร โดยการให้สมาชิกในเครือข่ายคำนึงถึงประโยชน์ในการเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการเป็นสำคัญ ได้แก่ การปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมฝึกฝนอบรมตนให้เป็นผู้มีสุขภาพจิตที่เข้มแข็ง มีความอดทน

สร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นในครอบครัวสังคม และการส่งเสริมให้บุตรหลานของตนได้ศึกษาคำสอนทาง พระพุทธศาสนา วิชาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม และสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นต้น ซึ่งการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในเครือข่ายผ่านการการพูดคุย แลกเปลี่ยนความรู้กัน เข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของทางโครงการตลอด เช่น กิจกรรมสวดมนต์ทำวัตรเย็น การเข้าร่วมปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน งานบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน สมาชิกในเครือข่ายนำบุตรหลานเข้าร่วมบรรพชาตลอดอีกทั้งการเข้าร่วมกิจกรรมในวันสำคัญต่าง ๆ ที่ทางโครงการจัดขึ้น โดยจะมีแกนนำในการสร้างเครือข่ายเพื่อเป็นการสะดวกในการประสานงานระหว่างสมาชิกในโครงการ ตลอดจนมีการบอกกล่าวแนะนำบุคคลอื่นที่สนใจให้มาเข้าร่วมกิจกรรมและเข้าร่วมเป็นสมาชิก สอดคล้องกับแนวคิดของ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543: 61) ได้กล่าวถึงกระบวนการสร้างเครือข่ายในขั้นตอนการก่อรูปเครือข่ายไว้ว่า การก่อตัวของเครือข่ายนั้นอาจเกิดได้สองแนวทางใหญ่ ๆ แนวทางแรกคือเครือข่ายที่เกิดจากรัฐเข้าไปริเริ่ม และเครือข่ายที่ประชาชนเป็นแกนนำจัดตั้ง และในการรวมตัวของเครือข่ายที่สองนั้น หน่วยงานภาครัฐก็อาจเข้าไปช่วยในฐานะของผู้สนับสนุน และผู้อำนวยการความสะดวก ให้การจัดตั้งเครือข่ายทำได้งานขึ้น ซึ่งกระบวนการก่อตัวของเครือข่ายมีดังนี้ (1) การสร้างเครือข่ายตระหนักในปัญหา และสำนึกในการรวมตัว เกิดจากฉันทานุมติของทุกภาคีที่เกี่ยวข้อง อันจะนำมาซึ่งความร่วมมือร่วมใจ และมีความจำเป็นในการสร้างกระแสให้เป็นกระแสสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระแสที่ลงไปสู่ประชาชนในระดับรากหญ้า ใช้กลยุทธ์ในการประชาสัมพันธ์ (2) การสร้างจุดร่วมของผลประโยชน์ เป็นการหาประเด็น ที่จะป็นศูนย์กลางที่จะทำให้เกิดการรวมตัวกันและการเข้าหากันอย่างเป็นกลุ่มเป็นก้อน ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งประเด็นที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม (3) การแสวงหาแกนนำที่ดีของเครือข่าย โดยการหาผู้เล่นหลัก ในแต่ละภาคี และกลุ่มเป้าหมาย ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมและมีอิทธิพลเพียงพอในการผลักดันด้านต่าง ๆ เช่น ด้านนโยบาย ด้านการสร้างกระแส ด้านข้อมูลข่าวสาร เป็นต้น และ (4) การสร้างแนวร่วมสมาชิกของเครือข่าย เป็นการสร้างแนวร่วมของสมาชิกเครือข่ายให้กว้างขวางและการดึงปัจเจกบุคคล กลุ่ม องค์กรที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเข้าเป็นสมาชิกเครือข่ายในลักษณะของ “ดาวกระจาย” โดยเน้นที่แกนนำของกลุ่ม หรือองค์กรที่มีการรวมตัวหรือเข้มแข็ง อยู่ก่อนแล้วจะทำให้การก่อตั้งเครือข่ายเป็นไปได้เร็วขึ้น

2) การธำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีการธำรงรักษาเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจผ่านกิจกรรมอย่างต่อเนื่องตลอดทั้งปี ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้มีการรักษาสัมพันธ์ภาพที่ดีระหว่างสมาชิกเครือข่ายโดยมีการดูแลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งมีการติดต่อไปมาหาสู่กันตลอด มีการแลกเปลี่ยนความรู้ แบ่งปัญญาปัญญาต่าง ๆ ตลอดจนมีการดูแลช่วยเหลือซึ่ง

กันและกันอยู่ตลอดเวลา นอกจากนี้โครงการธรรมะสู่ดวงใจยังมีสร้างสิ่งจูงใจอย่างต่อเนื่องผ่านกิจกรรม “ทำดีมีรางวัล” รวมทั้งการสร้างบรรยากาศให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นเหมือนเป็นครอบครัวเดียวกัน และการทำเป็นตัวอย่างให้เห็นว่าสมาชิกในเครือข่ายมีชีวิตความเป็นอยู่หลังจากเข้าร่วมกิจกรรมของโครงการว่ามีความแตกต่างจากเดิมมากน้อยแค่ไหน โดยการจัดหาทรัพยากรสนับสนุนนั้นจากผู้มีจิตศรัทธาร่วมเป็นเจ้าของภาพรวมบริการอย่างต่อเนื่องสำหรับการจัดกิจกรรมต่าง ๆ นอกจากนี้โครงการธรรมะสู่ดวงใจมีการให้ความช่วยเหลือและแก้ปัญหาให้กับสมาชิกในเครือข่ายเป็นอย่างดี และการให้คำปรึกษาแนะนำเวลาที่สมาชิกในเครือข่ายพบปัญหาต่าง ๆ ตามสถานการณ์เฉพาะหน้าที่เกิดขึ้น และในการสร้างผู้นำรุ่นใหม่โครงการธรรมะสู่ดวงใจเปิดโอกาสให้กับสมาชิกในเครือข่ายที่เป็นคนรุ่นใหม่ได้แสดงความคิดเห็น และความสามารถของตนเองที่แสดงออกมา เพื่อเป็นการสร้างความเตรียมพร้อมสำหรับการเป็นผู้นำในรุ่นต่อไปได้อย่างเต็มที่ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ (2543) ที่ได้กล่าวว่าการธำรงรักษาเครือข่าย ประกอบด้วย (1) การจัดกิจกรรมร่วมที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่อง การจะรักษาเครือข่ายสามารถกระทำได้ด้วยกำหนดโครงสร้างของกิจกรรมอย่างชัดเจน ทั้งในแง่ของเวลา ความถี่และการจัดกิจกรรมที่มีความน่าสนใจเพียงพอที่จะดึงดูดสมาชิกให้เข้าร่วม (2) การรักษาสัมพันธภาพที่ดีระหว่างสมาชิกเครือข่าย สัมพันธภาพที่ดีเป็นองค์ประกอบสำคัญยิ่งในการช่วยรักษาเครือข่ายให้ยั่งยืน (3) การดำเนินกลไกสร้างระบบจูงใจ สมาชิกจะยังเข้าร่วมกิจกรรมของเครือข่ายตราบเท่าที่ยังมีสิ่งจูงใจเพียงพอดึงดูดให้เข้าไปมีส่วนร่วม (4) การจัดหาทรัพยากรสนับสนุนอย่างเพียงพอ หลายเครือข่ายต้องหยุดดำเนินการไปเนื่องจากขาดทรัพยากรที่มาสับสนุนการดำเนินการ (5) การใช้ความช่วยเหลือและช่วยแก้ปัญหา แต่ละเครือข่ายอาจจะเกิดปัญหาระหว่างการดำเนินการได้ และ (6) การสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง ภูเขาหลักของการรักษาเครือข่ายให้คงอยู่และดำเนินต่อไปได้อย่างยั่งยืนคือการสร้างผู้นำรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งแต่ละเครือข่ายจะต้องมีการคัดเลือก ฝึกฝน และส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาผู้นำรุ่นใหม่ขึ้นมาอยู่เสมอ และยิ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Burke (1999) ที่เสนอแนวทางการสร้างและพัฒนาเครือข่ายที่มุ่งรักษาความสมดุลระหว่างความต้องการของหน่วยสนับสนุนและเครือข่าย ได้แก่ การให้เงินอุดหนุนเครือข่ายไม่อาจดำเนินการได้ด้วยตนเองจำเป็นต้องใช้เงินและทรัพยากรอื่นที่ไม่ใช่ตัวเงินในการทำงานของเครือข่าย แหล่งอุดหนุนเงินที่หลากหลายเป็นสิ่งจำเป็นในการสร้างความยั่งยืนให้กับเครือข่าย และยิ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ เสรี พงศ์พิศ (2546) ที่เสนอว่าเครือข่ายของชุมชนจะเจริญเติบโต และประสบความสำเร็จได้ด้วย การมีกลุ่มแกนนำ ทำหน้าที่นำ และประสานงานของเครือข่ายด้วยความมุ่งมั่น และสมาชิกเครือข่ายร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3) แนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัดระฆังโฆสิตาราม วรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารมีรูปแบบสื่อที่ใช้เพื่อการสร้างเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร โดยการทำความคุ้นเคยกับสมาชิกในการพบกันผ่านกิจกรรมของสมาชิกเป็นรูปแบบสื่อที่ได้ผลดีในการเข้าถึงสมาชิก สื่ออื่นที่วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารใช้ ได้แก่ ป้ายโฆษณา และการให้สมาชิกที่เป็นบุคคลใกล้ชิดสร้างเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจ ดังนั้นแนวทางการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารโดยจึงควรมุ่งเน้นที่การพัฒนาการสื่อสารซึ่งเป็นแกนกลางที่ทำให้เครือข่ายสามารถเชื่อมโยงกันได้ การสื่อสารที่มีประสิทธิภาพของเครือข่ายเป็นการสื่อสารแบบหลายช่องทางเชื่อมโยงระหว่างสมาชิกโดยอิสระ คล่องตัว เพื่อเปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันให้มากที่สุด โดยเฉพาะการจัดการเครือข่ายการสื่อสารผ่าน “สื่อใหม่” ที่เกิดจากความก้าวหน้าของการสื่อสารที่สามารถเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็วกว่าการสื่อสารสองทางในสื่อเก่า ซึ่งทำให้เกิดการเสวนา และการแลกเปลี่ยนความรู้ ได้ตลอดเวลา ลักษณะเช่นนี้ยังทำให้ผู้รับสารมีโอกาสทดสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลข่าวสารได้ อีกทั้งยังเอื้อต่อการสร้างชุมชน ดังนั้นโครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารจึงควรจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร โดยใช้สื่อใหม่ผ่านสื่อออนไลน์เพิ่มเติมที่นอกเหนือจากที่ได้ดำเนินการไว้แล้ว เช่น ยูทูป (YouTube) การจัดทำหนังสือสวดมนต์ในรูปแบบอิเล็กทรอนิกส์ (E-BOOK) อีเมล (E-mail) เว็บไซต์ (Website) ทวิตเตอร์ (Twitter) อินสตาแกรม (Instagram) ทีท็อก (TIK TOK) เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาวิจัยของ รวี แก้วสุกใส และชัยรัตน์ จุสปาโล (2556) ทำการศึกษาวิจัย “การศึกษาถึงเครือข่ายสังคมออนไลน์: กรณีเฟซบุ๊กกับการพัฒนาผู้เรียน เนื่องจากเป็นสื่อสังคมออนไลน์ที่มีความนิยมมากที่สุด” ผลการวิจัยพบว่าช่วยกระตุ้นให้ นักศึกษาเกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างกว้างขวาง ส่งเสริมความสนใจที่ตนเองถนัด อย่างไรก็ตามนักวิจัยและนักวิชาการได้ทำการศึกษามากมั่งมั่งหนึ่งของปัจจัย และผลกระทบของสื่อสังคมออนไลน์ พบว่าการใช้สื่อประเภทนี้ผู้ปกครองควรมีการสอนแนะให้เยาวชนผู้ใช้สื่อควรมีความรู้เท่าทันสื่อในการวิเคราะห์ก่อนเชื่อข้อมูลจากสื่อนี้ ผู้สื่อสารแชรหรือโพสต์เนื้อหาเป็นผู้นำหนดเนื้อหาเองและสามารถโพสต์ได้ทันทีในสื่อสังคมออนไลน์ รวมทั้งยังสอดคล้องกับผลการศึกษาวิจัยของ ชญาณ์นันท์ ลิ้มถาวรานันต์ (2559) ทำการศึกษาวิจัย “การสร้างเครือข่ายในชุมชนออนไลน์ท่องเที่ยวแบบอิสระกรณีศึกษา I Roam Alone” ผลการวิจัยพบว่า กลุ่มคนที่มีความสนใจในเนื้อหาจะแสดงออกด้วยการกดปุ่มถูกใจ (Like) แบ่งปัน (Share) ร่วมแสดงความคิดเห็น (Comment) ร่วมพูดคุย หรือ

แม้แต่การแท็กเพื่อนเพื่อให้เข้ามาร่วมพูดคุย นอกจากนี้การแบ่งปันโพสต์เนื้อหาของบล็อกเกอร์ไปยังเฟซบุ๊กของตนเองส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชนออนไลน์ไปในวงกว้างเพิ่มมากขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการตลาดออฟไลน์ไปสู่การตลาดออนไลน์ในที่สุด สิ่งเหล่านี้จะส่งผลต่อเนื่องในการสร้างเครือข่ายชุมชนออนไลน์ท่องเที่ยวแบบอิสระให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนต่อไป และยิ่งรวมทั้งยังสอดคล้องกับผลการศึกษาวิจัยของ ดวงพร พุทธรังค์ (2561) ทำการศึกษาวิจัย “ความสำเร็จของการพัฒนาระบบเครือข่ายธุรกิจขนาดเล็ของผู้ประกอบการธุรกิจเสื้อผ้าแฟชั่น” ผลการวิจัยพบว่า 1) สมาชิกเครือข่ายส่วนใหญ่ เป็นคนรุ่นใหม่ที่ใช้เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ได้ดี เป็นนักร้องแบบสินค้าแฟชั่นที่มีศักยภาพในการพัฒนาสูงมาก ส่วนใหญ่ตระหนักถึงความสำคัญของการสนับสนุนจากภาครัฐ โดยต้องการมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนพัฒนาภายใต้สนับสนุนจากภาครัฐอย่างต่อเนื่อง ต้องการให้กลุ่มและภาครัฐสร้างสัมพันธ์ระหว่างกันให้แน่นขึ้น และยิ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ธนา ประมุขกุล (ม.ป.ป.: 4-5 อ้างถึงใน สนธยา พลศรี, 2550: 267) ที่กล่าวว่าปัจจัยแห่งความสำเร็จของเครือข่ายประการหนึ่ง ได้แก่ การสื่อสาร การสื่อสารเป็นแกนกลางที่ทำให้เครือข่ายสามารถเชื่อมโยงกันได้ การสื่อสารที่มีประสิทธิผลของเครือข่ายเป็นการสื่อสารแบบหลายช่องทางเชื่อมโยงระหว่างสมาชิกโดยอิสระ คล่องตัว เพื่อเปิดโอกาสให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกันให้มากที่สุด ถึงแม้ว่าเครือข่ายจะมีระบบการสื่อสารหลักผ่านทางผู้ประสานงานอยู่แล้วก็ตาม แต่ไม่ควรกำหนดให้เป็นระบบการสื่อสารที่ตายตัว และต้องผ่านขั้นตอนตามที่กำหนด เพราะจะทำให้เครือข่ายมีระบบที่มากขึ้นตอน เกิดความล่าช้า และยุ่งยากในการดำเนินงาน รวมทั้งยังสอดคล้องกับแนวคิดของ ชีรพงศ์ แก้วหาวงษ์ (2544) ที่ได้กล่าวว่า ปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จของเครือข่าย คือ การเผยแพร่ประชาสัมพันธ์บทบาทของเครือข่ายและมวลชนสมาชิก เพื่อระดมความร่วมมือ และสร้างความเข้าใจในการดำเนินงานแก่สมาชิก และประชาชนทั่วไป ซึ่งจะทำให้เครือข่ายดำเนินงานด้วยความมั่นคง และขยายเครือข่ายสมาชิกให้กว้างออกไปมากขึ้น ตลอดจนแนวคิดของ อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิจารณ์สกุล (2541) ที่มีความคิดเห็นว่าปัจจัยสำคัญที่ทำให้เครือข่ายแบบประชาสังคม ประสบความสำเร็จ ได้แก่ การติดต่อสื่อสารกันอย่างต่อเนื่องหรือเป็นเครือข่ายความร่วมมือ การสื่อสารเพื่อการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เป็นความจำเป็นที่จะทำให้เครือข่ายมีความเจริญเติบโต และขยายตัวอย่างมั่นคง เป็นการสื่อสารในแนวราบที่ต้องคิดค้นรูปแบบใหม่ ๆ ต้องเชื่อมโยงเครือข่ายความร่วมมือต่าง ๆ กับสื่อสารมวลชน

4) ปัญหาและอุปสรรคในการจัดการเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

โครงการธรรมะสู่ดวงใจของวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหารปัญหาอุปสรรคในการสื่อสารด้านรูปแบบการสื่อสาร ได้แก่ การระบาดของโรคโควิด 19 การรวมกลุ่มกันจัดงานต้องงดจัดกิจกรรมที่มีความเสี่ยง หรือเว้นระยะห่างเพื่อความปลอดภัย ทำให้คนมาร่วมงานได้ในจำนวนที่จำกัด รวมทั้งการจัดกิจกรรมบางอย่างจำเป็นต้องใช้รูปแบบการจัดในระบบออนไลน์ และบางกิจกรรมที่มีหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องมาร่วมด้วย การประสานงานอาจต้องทำในหลายขั้นตอนมากเกินไป ทำให้การดำเนินงานเป็นไปได้ช้า และต้องอยู่ภายใต้กฎระเบียบของทางราชการ รวมทั้งเนื่องจากสมาชิกในเครือข่ายมาจากหลายครอบครัวพื้นฐานครอบครัว และหลากหลายอาชีพที่แตกต่างกัน ความคิดเห็นการจัดกิจกรรมในการสื่อสารให้พุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจจึงไม่ตรงกัน แต่สมาชิกในเครือข่ายทุกคนก็มีเป้าหมายเดียวกันและมีการปรับตัวเข้าหากันได้ ตลอดจนการจัดกิจกรรมในการสื่อสารให้พุทธศาสนิกชนเข้าร่วมเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจในยุคเศรษฐกิจตกต่ำ ส่งผลต่อการจัดหาทรัพยากรสนับสนุนในการทำกิจกรรมลดลง ประกอบกับสมาชิกในเครือข่ายมีการเข้าร่วมกิจกรรมลดลงเนื่องจากการเดินทางเข้าร่วมกิจกรรมต่างก็มีค่าใช้จ่าย สมาชิกบางรายต้องดิ้นรนทำมาหากินเพื่อความอยู่รอด จึงทำให้ไม่ได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมของทางโครงการได้บ่อยนัก ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ Starkey (1997) ที่กล่าวว่า ปัญหาของเครือข่ายที่พบบ่อยครั้งอันเนื่องจากการขาดเงินทุนสำหรับกิจกรรมและการประสานงานภายในเครือข่าย โดยเฉพาะค่าใช้จ่ายในการเดินทาง เพื่อให้สมาชิกมาร่วมในกิจกรรมของเครือข่าย ส่วนเครือข่ายที่มีทุนก็มักเกิดความเครียดเนื่องจากปัญหาในการจัดการและจัดสรรค่าใช้จ่ายกับสมาชิกให้ทั่วถึง และยังคงสอดคล้องกับผลการวิจัยของ ต่วนเปาซี กุจิ (2554) ที่ได้ทำการศึกษาวิจัย “การบริหารงานภาครัฐในรูปแบบเครือข่าย: กรณีศึกษา สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน สำนักงานปฏิบัติการภาคใต้” ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคการดำเนินงานของเครือข่ายมีดังนี้ ปัญหาด้านการบริหารจัดการด้านแผนงาน ด้านงบประมาณ ด้านวัสดุอุปกรณ์ ปัญหาเกี่ยวจำนวนบุคลากรในการปฏิบัติงานไม่เพียงพอต่อจำนวนงานที่ต้องปฏิบัติ ปัญหาด้านทัศนคติของสังคมที่มีต่อเครือข่าย และปัญหาด้านกฎระเบียบของทางราชการ และการเสริมสร้างและการพัฒนาเครือข่ายเครือข่ายของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชนสำนักงานปฏิบัติการภาคใต้ ภาคีรัฐและภาคเอกชนควรให้การสนับสนุนเครือข่ายทั้งในด้านการเอื้ออำนวย การสนับสนุนด้านเงินทุน การสนับสนุนทรัพยากร การประชาสัมพันธ์ และยังคงสอดคล้องกับผลการศึกษาวิจัยของ พีริกอย และโครเดอร์ (Peregoy & Kroder, 2000) ที่ได้ทำการศึกษาการพัฒนากลยุทธ์สำหรับเครือข่ายด้านการศึกษาในมหาวิทยาลัยดัลลัส ประเทศ

สหรัฐอเมริกา ผลวิจัยพบว่ากลยุทธ์ในการพัฒนาเครือข่ายด้านการศึกษาที่มีปัจจัยหลายประการที่ช่วยทำให้เกิดประสิทธิภาพและเครือข่ายเกิดความเข้มแข็งคือ การให้สนับสนุนด้านปัจจัยสิ่งอำนวยความสะดวกและอาคารสถานที่

ข้อเสนอแนะการวิจัย (Research Suggestions)

1. ข้อเสนอแนะการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 สมาชิกเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจควรประสานงานกันระหว่างเครือข่ายทางสังคมกลุ่มอื่น เพื่อดำเนินกิจกรรมร่วมกันในการแลกเปลี่ยนแนวคิด และรูปแบบการจัดการเครือข่ายให้มากขึ้น

1.2 เครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจควรมีเว็บไซต์ หรือแอปพลิเคชัน เช่น ยูทูป (YouTube) การจัดทำหนังสือสวดมนต์ในรูปแบบอิเล็กทรอนิกส์ (E-BOOK) อีเมล (E-mail) เว็บไซต์ (Website) ทวิตเตอร์ (Twitter) อินสตาแกรม (Instagram) ตี๊กต็อก (TIK TOK) เป็นต้น เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกันดำเนินกิจกรรมร่วมกัน และขับเคลื่อนเครือข่ายทางสังคมไปด้วยกัน นำมาซึ่งการสร้างเครือข่ายการเผยแผ่ตามแนวพุทธที่เข้มแข็งขึ้น

1.3 ควรสนับสนุนการสร้างผู้นำในการตั้งเครือข่ายการสื่อสารธรรมะสู่ดวงใจรุ่นใหม่อย่างต่อเนื่อง เนื่องจากการที่จะบริหารเครือข่ายการสื่อสารได้นั้น ผู้นำควรต้องมีคุณสมบัติด้านภาวะผู้นำองค์ความรู้ด้านบริหารจัดการ และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อศึกษา ผลักดัน และบริหารกลุ่มให้เกิดกิจกรรมการสร้างเครือข่ายการสื่อสารที่ยั่งยืน

1.4 ควรจัดกิจกรรมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิกในเครือข่ายและระหว่างเครือข่ายให้มากขึ้นกว่าเดิม

1.5 ควรมีการศึกษาการสื่อสารในการสร้างเครือข่ายของโครงการธรรมะสู่ดวงใจกับโครงการอื่น ๆ

2. ข้อเสนอแนะการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบกระบวนการการสื่อสารในการสร้างเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจกับโครงการอื่น ๆ

2.2 ควรมีการศึกษาเปรียบเทียบการสื่อสารในการสร้างเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจของสมาชิกในแต่ละประเภทของโครงการธรรมะสู่ดวงใจเพื่อพัฒนาการสร้างเครือข่ายการเผยแผ่ตามแนวพุทธ

2.3 ควรมีการศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการสื่อสารในการสร้างเครือข่ายธรรมะสู่ดวงใจของวัด
ระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

เอกสารอ้างอิง (References)

- เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. (2543). **การจัดการเครือข่าย: กลยุทธ์สำคัญสู่ความสำเร็จของการปฏิรูปการศึกษา**. กรุงเทพฯ : สถาบันอนาคตศึกษาเพื่อการพัฒนา.
- ชญานันท์ ลิ้มถาวรานันต์. (2559). **การสร้างเครือข่ายในชุมชนออนไลน์ท่องเที่ยวแบบอิสระกรณีศึกษา I Roam Alone**. การค้นคว้าอิสระมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยกรุงเทพ.
- ดวงพร พุทธวงศ์. (2561). “ความสำเร็จของการพัฒนาระบบเครือข่ายธุรกิจขนาดเล็กของผู้ประกอบการธุรกิจเสื้อผ้าแฟชั่น”. **วารสารวิชาการบริหารธุรกิจ สมาคมสถาบันอุดมศึกษาเอกชนแห่งประเทศไทยในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี**. 7(ฉบับพิเศษ) : 18-31.
- ดำรงศักดิ์ มีสุนทร. (2556). **ความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน กรณีศึกษา วัดนามสมมุติกับชุมชน นามสมมุติ จังหวัดกาญจนบุรี**. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ธนา ประมุขกุล. (2544). “เครือข่าย”. **วารสารการส่งเสริมสุขภาพและอนามัยสิ่งแวดล้อม**. 24(3) : 23-28.
- ธีรพงษ์ แก้วหาวงษ์. (2544). **กระบวนการสร้างความเข้มแข็ง ประชาคม และประชาสังคม**. ขอนแก่น: คลังนันทวิทยา.
- พระมหาสุทิตย์ อากาโร. (2547). **เครือข่าย: ธรรมชาติความรู้และการจัดการ**. กรุงเทพฯ : โครงการเสริมสร้างการเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข (สรส).
- ระวี แก้วสุกใส และ ชัยรัตน์ จุสปาโล. (2556). “เครือข่ายสังคมออนไลน์ : กรณี เฟสบุ๊ก (Facebook) กับการพัฒนาผู้เรียน”. **วารสารมหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์**. 5(4) : 195-205.
- สนธยา พลศรี. (2550). **เครือข่ายการเรียนรู้ในงานพัฒนาชุมชน**. กรุงเทพฯ : โอเอสพริ้นติ้ง เฮ้าส์.
- อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล. (2541). **ประชาสังคม: คำ ความคิด และความหมาย**. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- Burke, Adam. (1999). **Communications & Development: A Practical Guide**. London: Social.
- Donnelson, A. J. (2005). **Social networks poverty and development: an analysis of capacity building in arizona and new mexicocolonias**. Arizone: The University of Arizona.

- Peregoy, R., & Kroder, S. (2000). "Developing strategies for networked". **Education**. 28(1) : 48-56.
- Starkey, Paul. (1997). **Networking for Development**. London: IFRTD (The International Forum for Rural Transport and Development).
- Visser, S., & Mirabile, R. (2008). "Attitudes in the social context". **The impact of social network composition on individual-level attitude strength**. 87(6) : 779-95.

